

Λίμνη στο τέλος
του σπηλαίου Αλεπότρυπα.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΧΩΡΟΣ

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΣΠΗΛΑΙΟ
ΑΛΕΠΟΤΡΥΠΑ
ΔΙΡΟΥ

ΔΡ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Αρχαιολόγος – Φυσική Ανθρωπολόγος

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

- 01 Ο κόλπος Διρού με τη θέση του σπηλαίου Αλεπότρυπα στο Google Maps (από Rebecca Seifried, στο Papathanasiou κ.ά. 2018).
- 02 Σταλαγμιτικός διάκοσμος της Αίθουσας Ε του σπηλαίου Αλεπότρυπα. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.

01

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τη Νεολιθική περίοδο, τα σπήλαια στην Ελλάδα, όπως και σε άλλα μέρη του κόσμου, συνήθως σχετίζονται με την εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής, την κτηνοτροφία και την αποθήκευση αγαθών. Γενικά, το πολιτισμικό υλικό από το εσωτερικό των σπηλαίων, όπως η κεραμική, τα εργαλεία και τα οστά ζώων, ερμηνεύεται ως οικιακά κατάλοιπα, καθώς συχνά αποτελείται από αντικείμενα οικιακής χρήσης. Ακόμα και σε περιπτώσεις επιβεβαιωμένων τελετουργικών ή ταφικών δραστηριοτήτων, αυτές και πάλι εκλαμβάνονται ως πρακτικές παράλληλες ή ταυτόχρονες με την καθημερινή χρήση του χώρου. Ο ρόλος των σπηλαίων ως χώρων κοινωνικής συνάθροισης και τελετουργικών πράξεων κυρίως έχει τονιστεί από την Karen Vitelli και, πιο πρόσφατα, τον Peter Tompkins. Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο εντάσσεται το σπήλαιο Αλεπότρυπα και το τεράστιο σε αριθμό και ποικιλία ευρημάτων πολιτισμικό του σύνολο.

Το Σπήλαιο Αλεπότρυπα βρίσκεται στη Μάνη, στον κόλπο του Διρού, στη δυτική ακτή της χερσονήσου του Ταϊνάριου (36° 38' 18" βόρεια, 22° 22' 57" ανατολικά), στη Λακωνία. Πρόκειται για φυσική κοιλότητα σε άνυδρο και βραχώδες ασβεστολιθικό περιβάλλον, περίπου 20 μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, ενώ η είσοδος του απέχει περίπου 50 μέτρα από τη σημερινή ακτογραμμή της Μεσογείου (εικ. 1). Ο καρστικός αυτός σχηματισμός έχει περίπου 300 μέτρα μήκος και 50 μέτρα μέγιστο πλάτος, εκτείνεται κατά μήκος ενός άξονα ανατολής-δύσης και αναπτύσσεται με πολλούς διαδρόμους και μεγάλες αίθουσες, με την τελευταία και μεγαλύτερη να καταλήγει σε μια βαθιά λίμνη με ελαφρά υφάλμυρο αλλά πόσιμο νερό (εικ. 3).

Η είσοδος του σπηλαίου κατέρρευσε πιθανότατα λόγω φυσικών αιτιών κατά την τελευταία φάση της χρήσης του, περίπου στο τέλος της Νεολιθικής περιόδου, και ορισμένα άτομα φαίνεται ότι παγιδεύτηκαν στο εσωτερικό του καθώς βρέθηκαν αδιατάρακτα άταφα στο δάπεδο του σπηλαίου. Ο σταλαγμιτικός επίπαγος που δημιουργήθηκε πάνω από το τελευταίο στρώμα στο δάπεδο του σπηλαίου κάλυψε όλο το πολιτισμικό υλικό που βρισκόταν εκεί, συμπεριλαμβανομένων κεραμικών αγγείων, οστών ζώων και οστών ανθρώπων που εγκλωβίστηκαν. Στη συνέχεια, η περιοχή ουσιαστικά εγκαταλείφθηκε και το σπήλαιο παρέμεινε σφραγισμένο και ανέγγιχτο μέχρι το 1958, διατηρώντας ένα εξαιρετικά σπάνιο «στιγμιότυπο» του παρελθόντος, των τελευταίων ανθρώπινων δραστηριοτήτων κατά την Τελική Νεολιθική, καθώς και όλων όσα είχαν συσσωρευτεί εκεί έως τότε. Αυτή η ανέπαφη κατάσταση δυστυχώς χάθηκε, ακούσια, για ένα μεγάλο τμήμα του σπηλαίου.

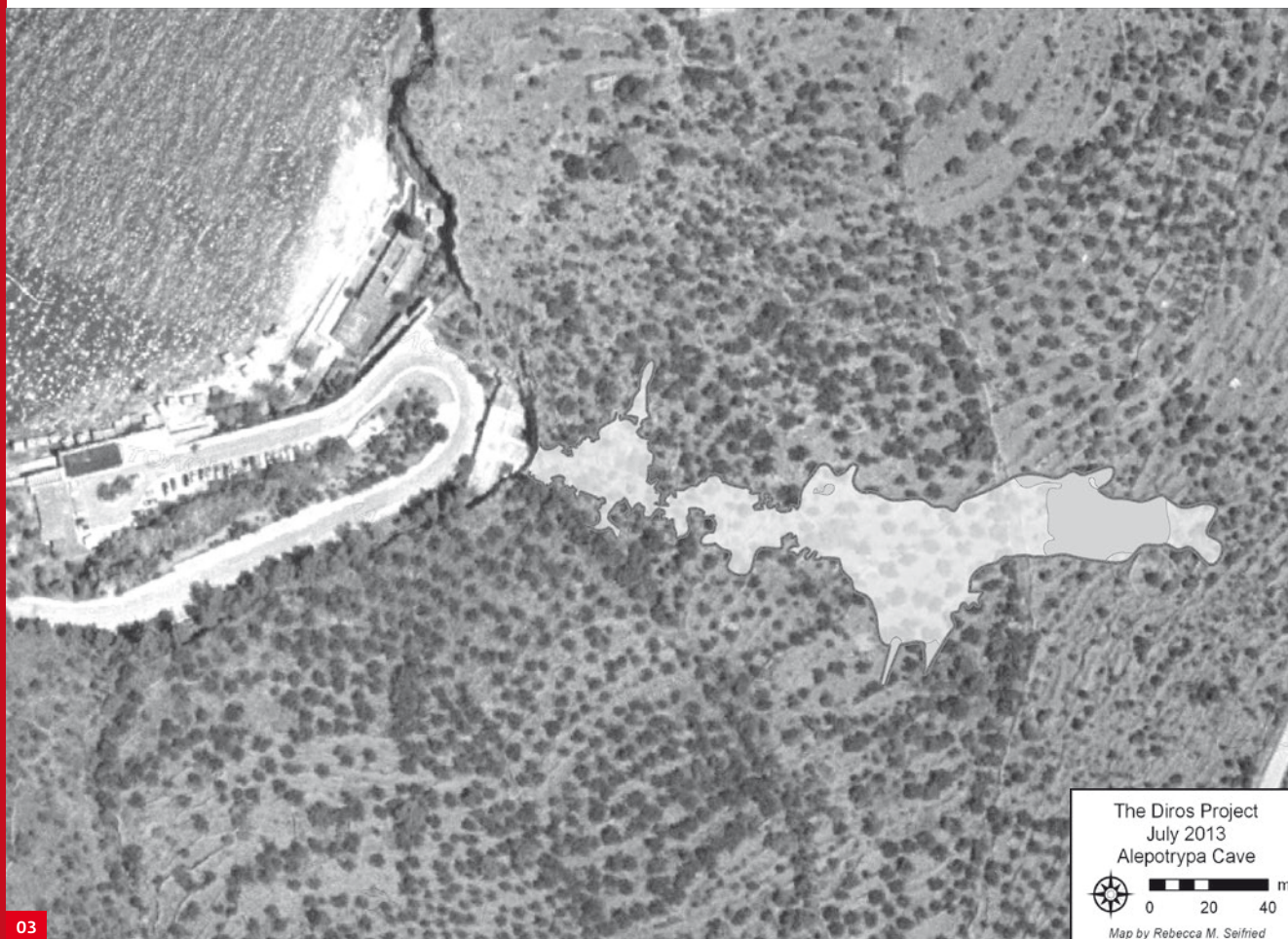
Το Σπήλαιο Αλεπότρυπα ήταν γνωστό στη σύγχρονη κοινότητα που ζούσε στην περιοχή του Διρού ως ένα μικρό άνοιγμα, μία οπή, στην πλαγιά του βράχου, στην οποία έμπαιναν μικρά ζώα, όπως αλεπούδες ή κυνηγετικά σκυλιά, και ξαναεμφανίζονταν σε άλλη χρονική στιγμή. Εξ ου και το όνομά του: «Αλεπότρυπα». Εντοπίστηκε και καταγράφηκε επίσημα το 1958 από την Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρεία

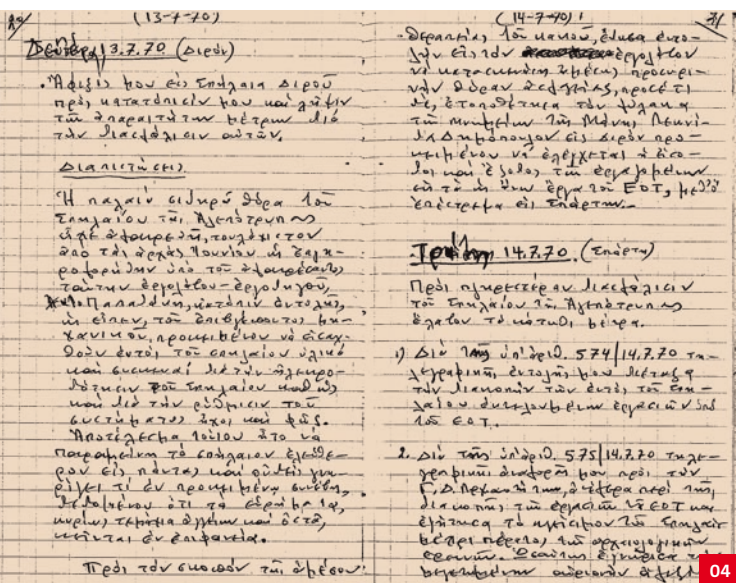

- 03 Αεροφωτογραφία του κόλπου Διρού με υπέρθετη τη διαφανή κάτοψη του σπηλαίου Αλεπότρυπα (από Rebecca Seifried) (Papathanasiou κ.ά. 2018).
- 04 Σελίδα από το χειρόγραφο ημερολόγιο του Γ. Παπαθανασόπουλου, από την πρώτη μέρα επίσκεψής του στο σπήλαιο Αλεπότρυπα στις 13.7.1970 (Papathanasiou κ.ά. 2018).
- 05 Κοφίνια με αρχαιολογικό υλικό από το σπήλαιο Αλεπότρυπα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης (Παπαθανασόπουλος 2011, σ. 28–29). Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.

και το ζεύγος Πετροχείλου. Λόγω της έλλειψης εποπτείας από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, ενσωματώθηκε σε ένα πλάνο εκτεταμένης τουριστικής εκμετάλλευσης, σε συνδυασμό με το κοντινό σπήλαιο της Βλυχάδας ή Γλυφάδας, που είχε ήδη αναπτυχθεί ως ένα κερδοφόρο τουριστικό αξιοθέατο από τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού (ΕΟΤ).

Κατά τη δεκαετία του '60, ο ΕΟΤ, προκειμένου να καταστήσει την Αλεπότρυπα προσβάσιμη και επισκέψιμη, πραγματοποίησε μια σειρά κατασκευαστικών έργων που προκάλεσαν σοβαρή καταστροφή στις αρχαιολογικές αποθέσεις μέσα στο σπήλαιο. Για παράδειγμα, στην πρώτη αίθουσα του σπηλαίου, οι επιχώσεις από μια περιοχή μήκους δέκα μέτρων και πλάτους οκτώ μέτρων περίπου, και σε βάθος έως δύο μέτρα, αφαιρέθηκαν και απορρίφθηκαν. Οι σημαντικότερες από αυτές τις εκτενείς παρεμβάσεις ήταν: α) η διεύρυνση της υπάρχουσας εισόδου με εκρηκτικά για να επιτραπεί η πρόσβαση με τα πόδια, β) η αφαίρεση όλων σχεδόν των επιχώσεων της πρώτης αίθουσας προς δημιουργία εύκολης πρόσβασης, γ) η διεύρυνση ορισμένων χαμηλών ή στενών σημείων με χρήση ελεγχόμενων εκρηκτικών, δ) η κατασκευή διαδρόμων και κλιμάκων από σκυρόδεμα για τη δημιουργία διαδρομής επισκεπτών, και ε) η ηλεκτροδότηση και ο φωτισμός κάθε γωνιάς του σπηλαίου.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης οι υπεύθυνοι έβρισκαν πλήθος αρχαιολογικών καταλοίπων, όπως σχεδόν ολόκληρα αγγεία, οστά ανθρώπων και ζώων, σύνολα κεραμικής, χτιστούς λάκκους και κατασκευές in situ. Καθώς πιθανότατα αντιλήφθηκαν την ιδιαίτερη σημασία αυτού του υλικού, συνέλεξαν τα πιο εντυπωσιακά από αυτά σε μεγάλα καλάθια (εικ. 5), τα οποία στη συνέχεια απέστειλαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης. Περιέφραξαν επίσης ορισμένες από τις αρχαίες κατασκευές και άλλα σημεία μέσα στο σπήλαιο, τα οποία μπορούσαν να αναγνωρίσουν ως σημαντικά, ακόμα κι αν δεν μπορούσαν να τα ερμηνεύσουν, προκειμένου να βελτιωθεί η τουριστική διαδρομή και εμπειρία. Παρ' όλα αυτά μεγάλο μέρος του υλικού απορρίφθηκε ως «μπάζα». Για να αποτραπεί περαιτέρω καταστροφή, το Υπουργείο Πολιτισμού ανέλαβε το 1970 τη διαχείριση του μνημείου, υπό τη διεύθυνση του Εφόρου Αρχαιοτήτων Σπάρτης, δρος Γεώργιου Παπαθανασόπουλου. Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς ο Γ. Παπαθανασόπουλος διέκοψε τις κατασκευαστικές εργασίες, αναστέλλοντας την τουριστική πρόσβαση και κάθε άλλη δυνητικά καταστροφική δραστηριότητα. Η συστηματική έρευνα και ανασκαφή ξεκίνησε στις 16 Ιουλίου 1970 (Παπαθανασόπουλος 1971α, 1971β, 1971γ, 1996, 2011, Lambert 1971, 1972) (εικ. 4). Το 1999, στην ευρύτερη περιοχή του σπηλαίου θεσμοθετήθηκε

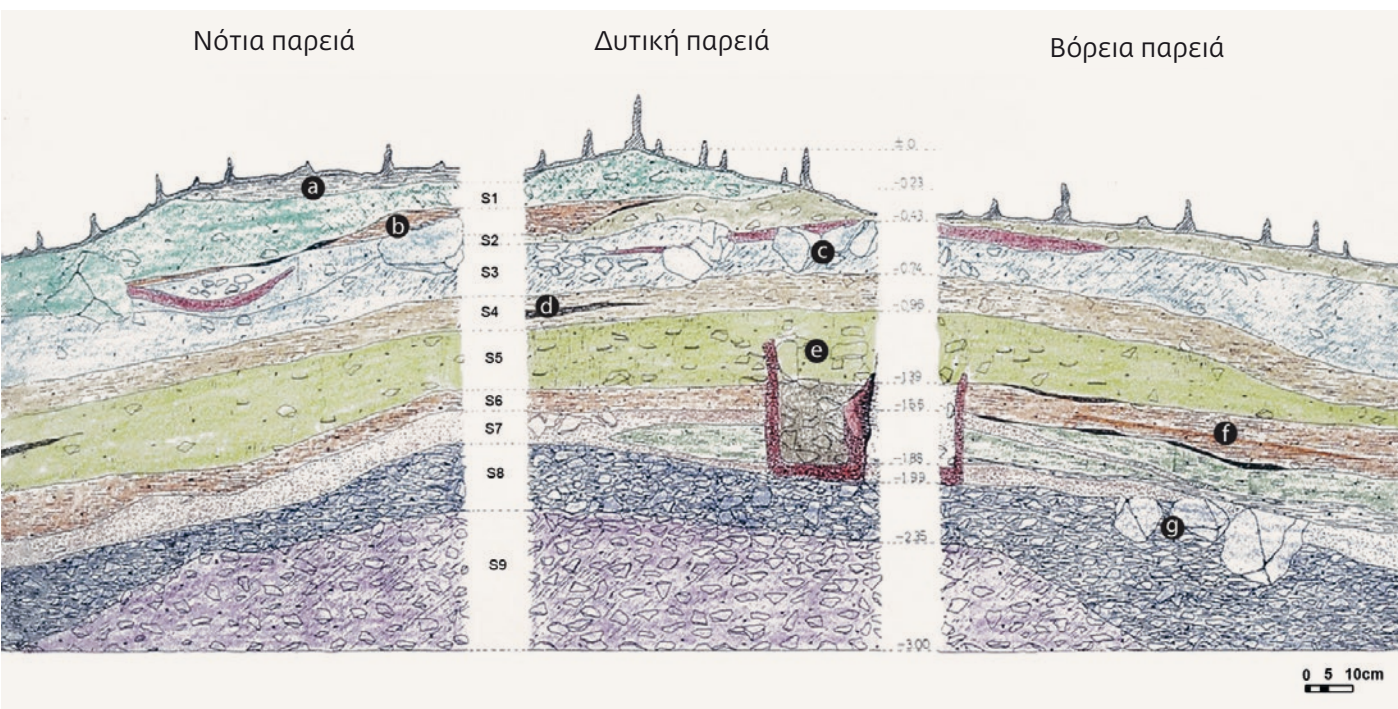
ο6 Στρωματογραφία
Ανασκαφικής Τομής Β1
(Παπαθανασόπουλος 1971,
σ. 20, Papathanasiou κ.ά.
2018).

αρχαιολογική Ζώνη Α, αδόμητη, πλήρους προστασίας.

Από το 2010 και μετά, μέσω της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας–Σπηλαιολογίας, υλοποιήθηκε ένα νέο ερευνητικό πρόγραμμα από διεπιστημονική ομάδα 30 ειδικών με χρηματοδότηση από το Ίδρυμα Levy–White, το Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας, το Ίδρυμα Wenner–Grenn, το Εργαστήριο Wiener της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα και το National Geographic, με αποτέλεσμα να πραγματοποιηθούν εκτενείς αναλύσεις ραδιοχρονολόγησης, χημικές, μικροσκοπικές και μετρικές αναλύσεις οι οποίες επέτρεψαν να ερμηνευθεί και να δημοσιευθεί όλο το υλικό από τα 40 χρόνια ανασκαφών εντός του πλαισίου των δεδομένων της νέας έρευνας.

Καταβλήθηκαν μεγάλες προσπάθειες για τον εντοπισμό και την ανάκτηση του πολιτισμικού υλικού και των πληροφοριών που είχαν συγκεντρωθεί από το 1970 ώστε να ερμηνευθούν σε σχέση με τα πιο πρόσφατα περιβαλλοντικά δεδομένα και τα αποτελέσματα των χημικών αναλύσεων. Το σύνολο των μελετών παρουσιάστηκε σε έναν τόμο προς τιμήν του Γ. Παπαθανασόπουλου (Papathanasiou κ.ά. 2018). Τα έργα ανάδειξης του Σπηλαίου Αλεπότρυπα ολοκληρώθηκαν το 2016 από το Υπουργείο Πολιτισμού με χρηματοδότηση ΕΣΠΑ. Παρ' όλα αυτά το σπήλαιο, κατά την παρούσα χρονική περίοδο, παραμένει μη προσβάσιμο στο κοινό καθώς αναμένεται η ανέγερση ενός νέου μουσείου στην είσοδό του, ώστε να λειτουργούν συμπληρωματικά ως μία ενότητα.

Η Αλεπότρυπα χρησιμοποιήθηκε από την Αρχαιότερη Νεολιθική μέχρι την Ύστερη και Τελική Νεολιθική (6000–3200 π.Χ.) (Papathanasiou 2018a και Karkanas 2018). Μέχρι στιγμής, η πιο πρώιμη χρονολόγηση από το σπήλαιο τοποθετείται στο 6000 π.Χ. και βασίστηκε σε τρία διαφορετικά σημεία που καλύπτουν ολόκληρο το μήκος του. Χρησιμοποιήθηκε εντατικά κατά την περίοδο της Ύστερης και Τελικής Νεολιθικής, χωρίς σαφή διάκριση μεταξύ των δύο φάσεων, ενώ οι δραστηριότητες της Πρώιμης ή της Μέσης Νεολιθικής, αν και λιγότερο εκτενείς, αντιπροσωπεύονται και αυτές επαρκώς. Το σπήλαιο χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη οριζόντια έκθεση του νεολιθικού πολιτισμού, μαζί με μια μακρά και αδιατάρακτη στρωματογραφία από το τέλος της Πρώιμης έως την Τελική Νεολιθική περίοδο (εικ. 6), καθώς και από ένα πολιτισμικό σύνολο αποτελούμενο από 100.000 αντικείμενα και πλέον (εικ. 7–15). Οι στρωματογραφημένες ανθρωπογενείς επιχώσεις, συγκεκριμένα, φτάνουν σχεδόν σε βάθος πέντε μέτρων και χρονολογούνται από το 6000 έως το 3200 π.Χ. περίπου, αντιστοιχώντας στο τέλος της Πρώιμης, στη Μέση, Ύστερη και Τελική Νεολιθική περίοδο. Η κεραμική είναι τυπική της Πρώιμης έως Τελικής Νεολιθικής στη νότια Ελλάδα, με εισηγμένα αγγεία από βορειότερα μέρη, όπως οι σημερινές βαλκανικές χώρες. Άλλα αντικείμενα περιλαμβάνουν εργαλεία από οψιδιανό και πυριτόλιθο, λίθινες αιχμές, λεπίδες και πελέκεις, χάλκινα εγχειρίδια, ακατέργαστο χαλκό, οστέινες βελόνες και οπείς, αντικείμενα για προσωπική διακόσμηση (ψήφους από όστρεα ή λίθους, βραχιόλια από το όστρεο *Spondylus*

gaederopus), καθώς και μαρμάρινα και πήλινα ειδώλια. Στις χαρακτηριστικές κατασκευές ανήκουν δάπεδα από πηλό, πηλεπόνδυτοι λάκκοι και εστίες. Τα κατάλοιπα των τροφών αποτελούνται από δημητριακά, όσπρια και καρπούς, έναν μεγάλο αριθμό οστών ζώων από εξημερωμένα είδη (πρόβατο, αίγα, βόδι και χοίρο), και σε μικρότερο βαθμό τα κατάλοιπα ζώων που προέρχονταν από κυνήγι ή ψάρεμα (ελάφια, μαλάκια και θαλασσινά ψάρια). Στο σπήλαιο έχει αποκαλυφθεί επίσης το μεγαλύτερο σύνολο ανθρώπινων οστών της Νεολιθικής περιόδου στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένων καταλοίπων απλών και πολλαπλών ταφών, οστεοφυλακίων δευτερογενών ταφών και διασκορπισμένων οστών. Αυτά συνοδεύονται από στοιχεία πλούσιας τελετουργικής έκφρασης, όπως σύνολα σκόπιμα θραυσμένων αγγείων, πιθανώς σχετιζόμενων με νεκρικές τελετουργικές πρακτικές (Papathanasiou 2018α και 2018γ). Εκτός από ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας στο εσωτερικό του σπηλαίου, στοιχεία νεολιθικής κατοίκησης υπάρχουν και στη γύρω περιοχή.

Το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό της Αλεπότρυπας είναι η διαφοροποιημένη χρήση του χώρου του σπηλαίου, καθώς οι αίθουσες πιο κοντά στην είσοδο (αίθουσες Α, Β και Δ) αποκάλυψαν περισσότερες χτιστές κατασκευές, πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές, περισσότερα φθαρμένα από τη χρήση εργαλεία και κεραμική που είχε υποστεί μεγάλη χρήση, και διαφορετικά ποσοστά ανάμεσα σε άγρια και εξημερωμένα είδη, ενώ ο εσωτερικός χώρος (Αίθουσες Ζ και Λιμνών) χαρακτηρίζεται από πιο εντατική τελετουργική δραστηριότητα, συμπεριλαμβανομένης της σκόπιμης θραύσης και απόθεσης αγγείων πολύ συγκεκριμένων τύπων με έντονη διακόσμηση και ελάχιστη χρήση, καθώς και λιγότερο χρησιμοποιημένων εργαλείων και κοσμημάτων (Papathanasiou 2018α και 2018β).

- 07 Βραχιόλια από όστρεο.
Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.
- 08 Μαρμάρινο ειδώλιο.
Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.
- 09 Λίθινος τριπτήρας
(Parathanasiou κ.ά. 2018).
- 10 Τριπτό λίθινο εργαλείο
(Parathanasiou κ.ά. 2018).
- 11–12 Οπείς από οστά ζώων
(Parathanasiou κ.ά. 2018).
- 13 Υδρία. Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.
- 14 Πίθος. Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.
- 15 Κεραμικό θραύσμα με ανάγλυφη
διακόσμηση. Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.
- 16 Σταλαγμιτικός διάκοσμος
του σπηλαίου Αλεπότρυπα,
Αίθουσα Λιμνών.
Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.

07

08

10

09

11

12

13

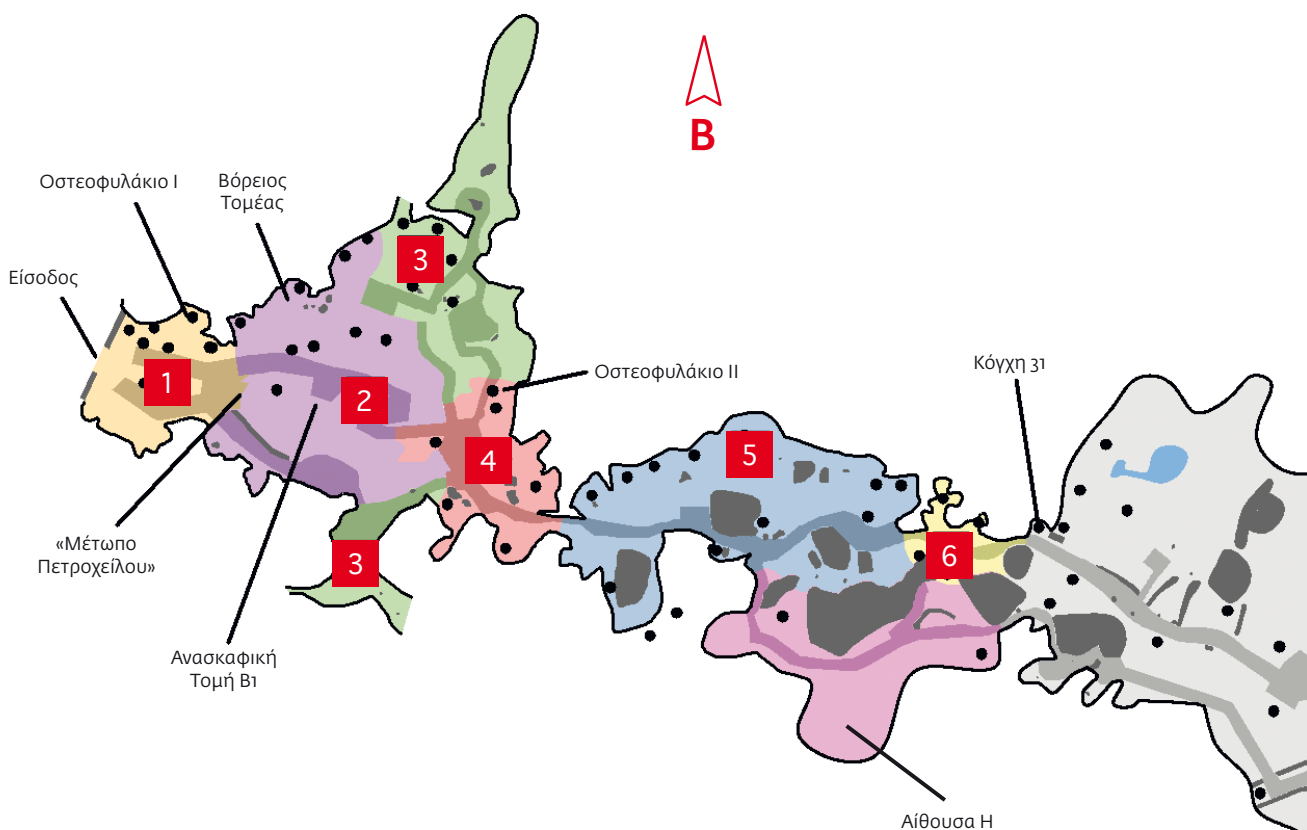

14

15

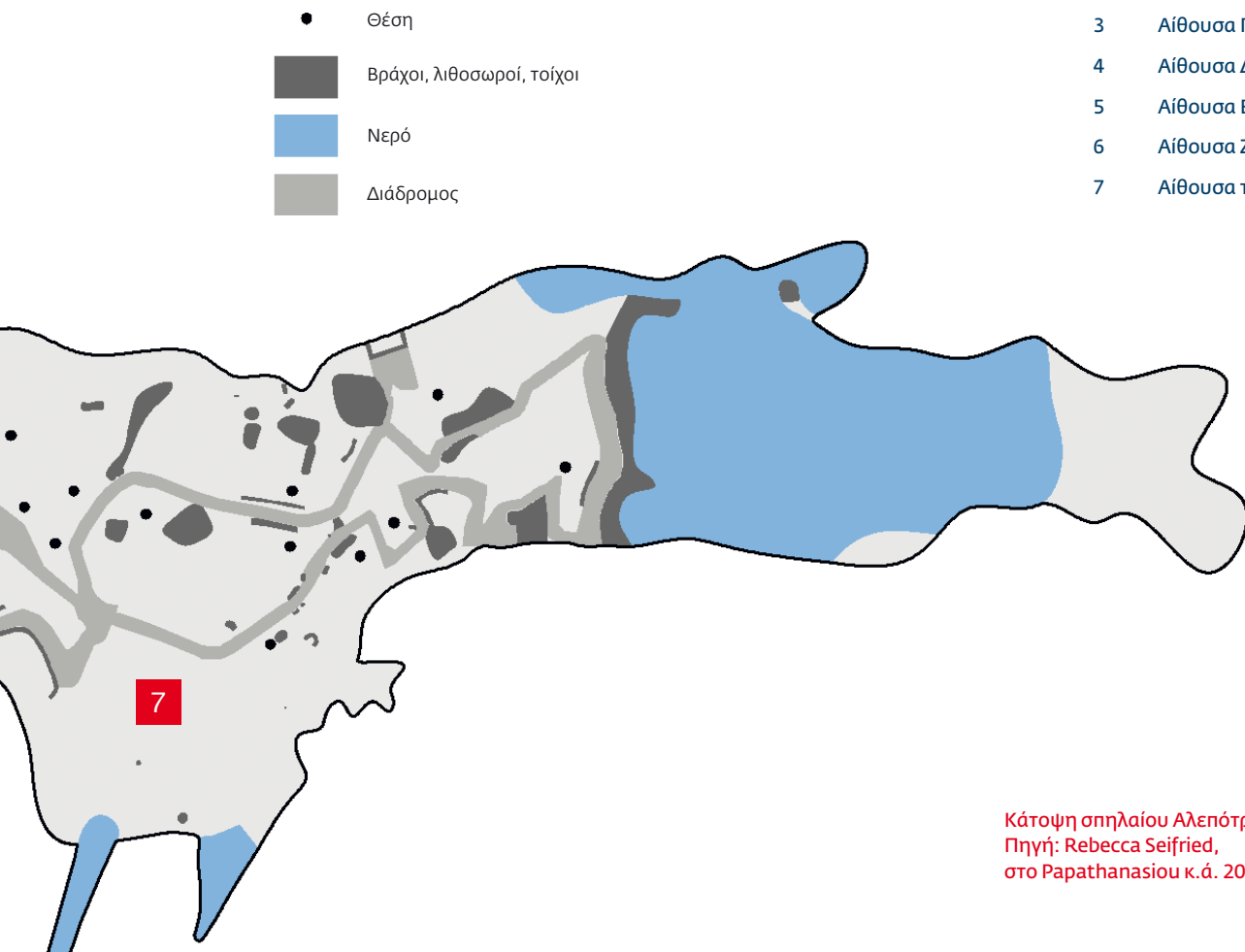
ΚΥΡΙΟΙ ΧΩΡΟΙ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

1.- Αίθουσα Α

Η Αίθουσα Α είναι το δυτικό ήμισυ ενός μεγαλύτερου διαμερίσματος, το ανατολικό μέρος του οποίου είναι η Αίθουσα Β (εικ. 17). Είναι η πρώτη αίθουσα στην οποία ανοίγει η σημερινή είσοδος του σπηλαίου και ο χώρος από τον οποίο κατά τις εργασίες ανάδειξης της δεκαετίας του 1960 αφαιρέθηκε μεγάλος όγκος ανθρωπογενών αποθέσεων για τη διάνοιξη της εισόδου και τη διαμόρφωση του περιπάτου των επισκεπτών. Κατά τους προϊστορικούς χρόνους ήταν από τις περιοχές που χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο στο σπήλαιο, συσσωρεύοντας αποθέσεις βάθους περίπου δύο μέτρων σε μια έκταση μεγαλύτερη από 50 τετραγωνικά μέτρα. Σχεδόν όλες οι αρχαιολογικές αποθέσεις της Αίθουσας Α αφαιρέθηκαν και καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών για το άνοιγμα της παρούσας εισόδου. Στα πλευρικά τοιχώματα της Αίθουσας Α διακρίνεται

το επίπεδο του τελικού (ανθρωπογενούς) δαπέδου χρήσης της σπηλιάς, πριν από την εγκατάλειψή της στην Τελική Νεολιθική, σε ύψος περίπου δύο μέτρων από το επίπεδο του κατασκευασμένου διαδρόμου. Το κατώτερο τμήμα των επιχώσεων όμως, κάτω από τον τσιμεντένιο διάδρομο (το επίπεδο στο οποίο δηλαδή στέκεται σήμερα ο επισκέπτης), παρέμεινε ανέπαφο ως το αρχικό, φυσικό έδαφος, πάνω στο οποίο ξεκίνησε η ανθρώπινη νεολιθική δραστηριότητα, η οποία χρονολογήθηκε με ραδιενεργό άνθρακα στο 6000 π.Χ., στην Πρώιμη Νεολιθική περίοδο. Η γραμμή όπου σταμάτησε η αφαίρεση των αποθέσεων είναι επίσης ευδιάκριτη και ονομάζεται «Μέτωπο Πετροχείλου».

Στο βόρειο τμήμα της Αίθουσας Α αποκαλύφθηκε το Οστεοφυλάκιο Ι, που ανήκει στις πρώιμες φάσεις χρήσης του σπηλαίου στο τέλος της Πρώιμης Νεολιθικής. Το Οστεοφυλάκιο Ι χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά για δευτερογενείς ανθρώπινες ταφές και χρονολογείται στο 6000 π.Χ. ή στην Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο. Αποτελεί έναν από τους πρωιμότερους χώρους δευτερογενούς ταφής στην

Κάτοψη σπηλαίου Αλεπότρυπα.
Πηγή: Rebecca Seifried,
στο Papathanasiou κ.ά. 2018.

Ελλάδα (εικ. 18). Το Οστεοφυλάκιο Ι περιείχε διαδοχικά παιδικές ταφές, συμπεριλαμβανομένων πιθανά και διδύμων, και πάνω από αυτές τη δευτερογενή ταφή ενός σημαντικού αριθμού μη αρθρωμένων οστών ενηλίκων, που αντιπροσωπεύουν πολλούς ανθρώπους κατά τη διάρκεια του χρόνου, καθώς και κάποια κρανία σκύλων και χαρακτηριστικά θραύσματα κεραμικής (Papathanasiou 2018α και 2018β).

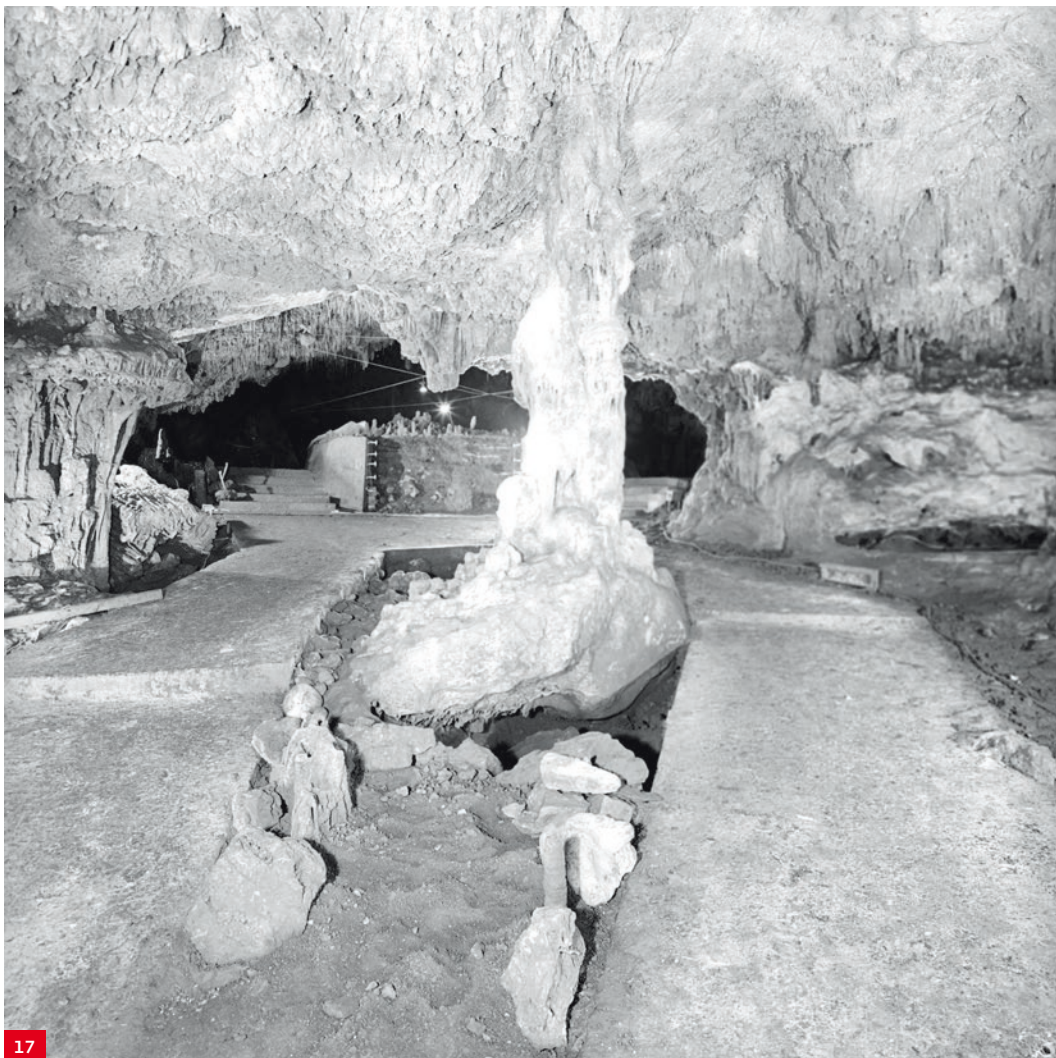
2.– Αίθουσα Β

Η Αίθουσα Β (εικ. 22) είναι, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η ανατολική συνέχεια της Αίθουσας Α (γεωμορφολογικά, τα Α και Β αποτελούν μία μόνο Αίθουσα). Το όριο μεταξύ τους σηματοδοτείται από τη γραμμή κοπής που άφησε η καταστροφή των αποθέσεων («Μέτωπο Πετροχειίλου»). Έτσι, οι αποθέσεις της Αίθουσας Β αντιστοιχούν στο ανατολικό τμήμα του «λόφου» που έχει σχηματιστεί από στρωματογραφημένες επιχώσεις στις δύο Αίθουσες (Α και Β), το δυτικό τμήμα των οποίων

αφαιρέθηκε, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Ο λόφος στην Αίθουσα Β διατηρήθηκε εξαιρετικά σε μια έκταση 75 τ.μ. Αυτός ο λόφος επιλέχθηκε για την πρώτη ανασκαφή μέσα στο σπήλαιο το 1970, και ονομάστηκε Ανασκαφική Τομή Β1 με αρχικές διαστάσεις 2,75x1,80 μ. Εμφανίζει την πλήρη πολιτισμική ακολουθία του σπηλαίου από την Πρώιμη Νεολιθική έως την Τελική Νεολιθική (Karkanas 2018 για τη μικροστρωματογραφία και Katsiraniou–Margeli 2018 για την κεραμική τυπολογική ακολουθία). Περιείχε επάλληλα, εκτεταμένα δάπεδα από πηλό, πηλεπένδυτους λάκκους, εστίες, εργαλεία, κεραμική, οστά ζώων και ανθρώπινες ταφές. Συγκεκριμένα, μία πρωτογενή ταφή γυναίκας της Τελικής Νεολιθικής, μία πολλαπλή ταφή οκτώ ατόμων της Μέσης προς Ύστερη Νεολιθική και μία ακόμη πρωτογενή ταφή εφήβου στις πρώιμες φάσεις της, κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική (εικ. 19).

Αναλυτικά, η Ανασκαφική Τομή Β1 (εικ. 19) αποκάλυψε μια ακολουθία σχεδόν πέντε μέτρων, που προσφέρει τη δυνατότητα κατανόησης των

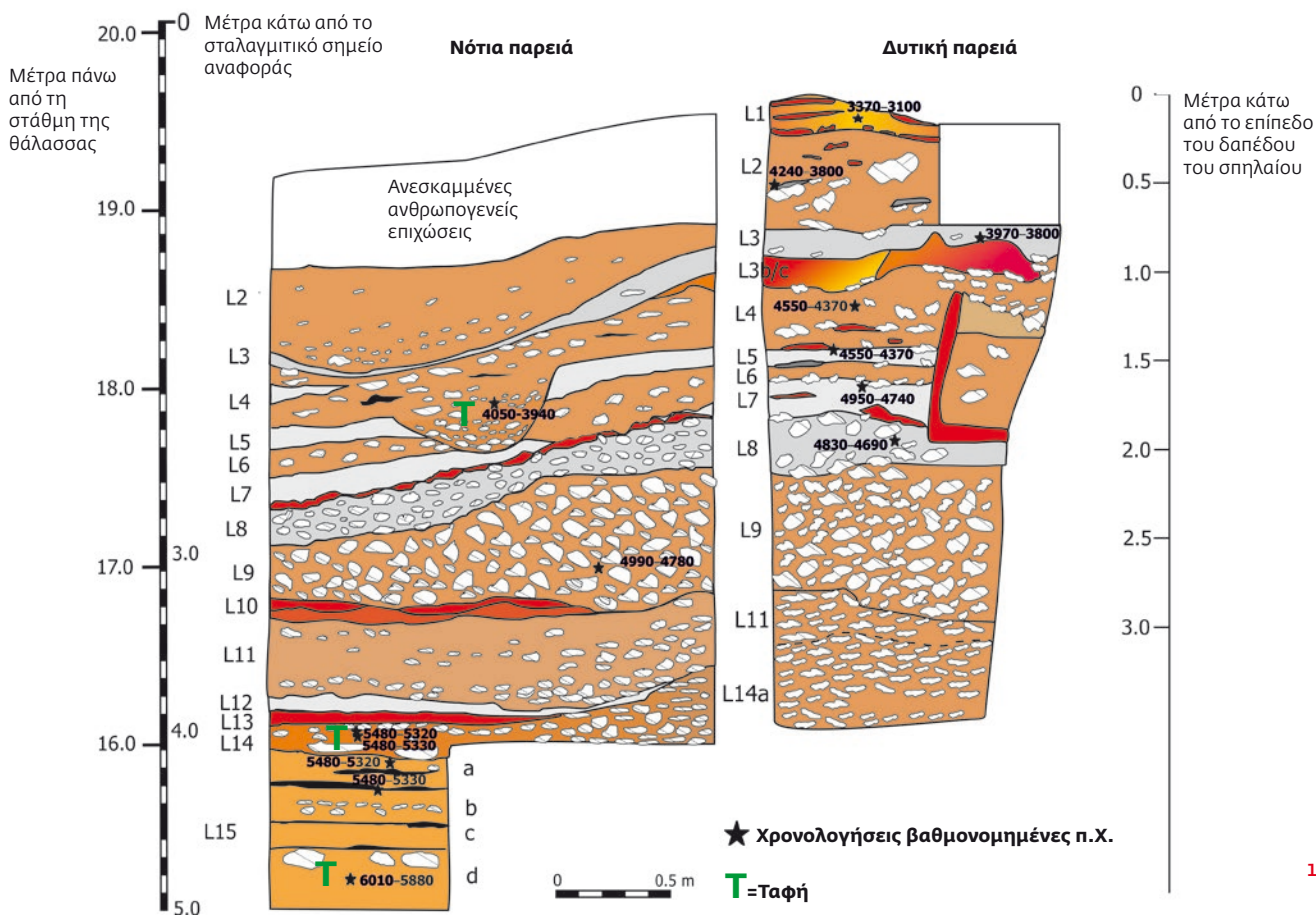
- 17 Αίθουσα Α
(αρχείο ASCSA)
(Papathanasiou κ.ά.
2018).
- 18 Αίθουσα Α,
Οστεοφυλάκιο Ι.
Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.
- 19 Στρωματογραφία
Ανασκαφικής Τομής
Β1 από Π. Καρκάνα
(Papathanasiou κ.ά.
2018).
- 20 Αίθουσα Β,
Βόρειος Τομέας,
πηλεπένδυτος
λάκκος και αγγεία
in situ
(Papathanasiou κ.ά.
2018).
- 21 Ομαδική ταφή
Ανασκαφικής Τομής
Β1 (Papathanasiou
κ.ά. 2018).

17

18

20

21

διαδικασιών σχηματισμού της θέσης μέσω της μικρομορφολογικής μελέτης και της σύνδεσής τους με μια σειρά ραδιοχρονολογήσεων. Η ανώτερη στρωματογραφική ενότητα (στρώμα L1) ανιχνεύεται σχεδόν σε όλες τις πρώτες αίθουσες της Αλεπότρυπας και αποτελείται από διαδοχικά λεπτά στρώματα κόκκινου πηλού με σημαντική έκταση και συνέχεια. Αυτά τα στρώματα αντιπροσωπεύουν κατασκευασμένες επιφάνειες (δάπεδα ή πλατφόρμες) από πηλό, ο οποίος προέρχεται από περιοχές που γειτνιάζουν με το σπήλαιο και είναι πλούσιες σε terra rossa (κοκκινόχωμα). Μεταξύ των επιφανειών από πηλό υπάρχουν συχνά εστίες ή διασκορπισμένα καμένα υπολείμματα. Αυτές οι κατασκευασμένες επιφάνειες εμφανίζουν προσεκτική συντήρηση και επισκευή. Στη συνέχεια, οι κατώτερες ενότητες (L2–L8) αποτελούνται από μια ακολουθία σκούρων και κόκκινων στρωμάτων, τα οποία υποδεικνύουν τη συνεχή καταστροφή των επιφανειών από τις καθημερινές δραστηριότητες, ενώ τα σκούρα στρώματα μπορούν να ερμηνευθούν ως εκτεταμένες ανακατασκευές του χώρου με την ομαλοποίηση των προηγούμενων αποθέσεων. Όλη η παραπάνω ακολουθία χρονολογείται από το 4800 έως το 3800 π.Χ.

Κάτω από αυτή την ακολουθία υπάρχουν σχετικά παχιά στρώματα γωνιωδών λίθων διαφόρων μεγεθών

22

22 Αίθουσα Β (Papathanasiou κ.ά. 2018).

23–24 Χαρακτηριστικά αγγεία.
Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.

23

24

(στρώματα L9–10). Τα κενά μεταξύ των λίθων συμπληρώθηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο με μικρόκοκκο υλικό. Το σημαντικό πάχος (περίπου 1,5 μ.) και η έκταση αυτών των στρωμάτων από λίθους μπορούν να αποδοθούν σε μια μεγάλη κατάρρευση της οροφής, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο μερικής ομαλοποίησης στη συνέχεια. Αυτό το καταρρέυσαν στρώμα καλύπτει μια προηγούμενη αρχαιολογική ακολουθία που μοιράζεται τα ίδια σχεδόν χαρακτηριστικά με τα ανώτερα στρώματα του σπηλαίου, δηλαδή διαδοχικές κατασκευασμένες επιφάνειες από πηλό, με ενδιάμεσα καμένα στρώματα. Αυτή η φάση χρονολογήθηκε στο 5400 π.Χ. Το χρονικό χάσμα των σχεδόν έξι αιώνων είναι αναμενόμενο και μπορεί πιθανώς να αποδοθεί σε μια μεγάλη φυσική καταστροφή. Τα κατώτατα στρώματα της Ανασκαφικής Τομής Β1 αντιστοιχούν στην πρώιμη φάση χρήσης του σπηλαίου καθώς χρονολογούνται ως το 6000 π.Χ. και χαρακτηρίζονται από δάπεδα από πηλό και πολλές ταφές (εικ. 21), μοιάζοντας έτσι με τα ανώτερα στρώματα της Ανασκαφικής Τομής.

Το βόρειο τμήμα της Αίθουσας Β ονομάζεται Βόρειος Τομέας (εικ. 20, 23, 24). Αντιστοιχεί στρωματογραφικά και χρονολογικά στα ανώτερα στρώματα της Ανασκαφικής Τομής Β1, αποτελώντας προέκτασή τους. Χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική. Χαρακτηρίζεται από εστίες, δάπεδα από πηλό, πηλεπένδυτους λάκκους και πληθώρα κεραμικής, είτε ακόσμητης είτε με πλαστικό διάκοσμο, στην οποία περιλαμβάνονται αρκετοί πίθοι. Σχεδόν το 80% των πίων που βρέθηκαν στο σπήλαιο προέρχεται από την Αίθουσα Β και ειδικά από τον Βόρειο Τομέα της. Οι πίθοι κυμαίνονται ως προς τις διαστάσεις τους από 55 έως 80 εκ. και παρουσιάζουν λεπτομερή, εξατομικευμένα, πλαστική διακόσμηση. Στον Βόρειο Τομέα βρίσκεται επίσης μια σειρά μικρότερων αγγείων με συμπληρωματική λειτουργία πιθανά κατανάλωσης τροφής και πόσης (Parathanasiou 2018a).

3.– Αίθουσα Γ

Η Αίθουσα Γ αποτελεί μέρος του ανώτερου ορόφου του σπηλαίου και την επέκταση της Αίθουσας Β προς τα νότια. Δεν έχει διεξαχθεί αρχαιολογική έρευνα σε αυτή την περιοχή, παρά μόνο περισυλλογή επιφανειακών ευρημάτων.

4.– Αίθουσα Δ

Η Αίθουσα Δ βρίσκεται ανατολικά της Αίθουσας Β, σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο, και σήμερα συνδέεται με τη δεύτερη μέσω τσιμεντένιας κλίμακας. Το βορειοδυτικό τμήμα της ανασκάφηκε για πρώτη φορά το 1971. Πρόκειται για το Οστεοφυλάκιο

II, το οποίο χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική, τουλάχιστον ως προς το τμήμα που ανασκάφηκε. Περιείχε προσεκτικά τοποθετημένα ανθρώπινα κρανία και μακρά οστά μη αρθρωμένα, σε μια δευτερογενή απόθεση, υποστηριγμένα με πέτρες και ποσότητα κεραμικής. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι υπάρχουσες ενδείξεις πως τα άτομα στο Οστεοφυλάκιο II μπορεί να σχετίζονται γενετικά (εικ. 27, 28). Οι περιοχές και των δύο οστεοφυλακίων χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά για δευτερογενείς ταφές σε όλη τη διάρκεια του χρόνου χρήσης τους. Σε μικρή απόσταση προς τα νοτιοδυτικά εντοπίστηκαν δύο ακόμα θέσεις (Δ/12 και 13), όπου αποκαλύφθηκαν μία χτιστή πήλινη λεκάνη και δύο πήλινες θερμικές κυκλικές κατασκευές που καλύπτονταν με καμένο υλικό (Parathanasiou 2018a και 2018γ).

Λίγο πιο δυτικά, στη θέση Δ/14 («κόγχη αμφορέα»), σε μια φυσική κόγχη, βρέθηκε ένα πλήρες αγγείο που έφερε ως πώμα ανεστραμμένο μικρότερο αγγείο. Τα κατώτερα στρώματα αυτής της κόγχης αποτελούνται από εναλλασσόμενα στρώματα αποθέσεων, ένα παλίμψηστο της ίδιας, επαναλαμβανόμενης, τελετουργικής χρήσης, η οποία συνίσταται στην επανάληψη τριών ειδών διαδοχικών στρωμάτων (καύση, δάπεδο πηλού, πυκνά τοποθετημένα όστρακα κεραμικής) πάνω από μια μερική ταφή στο κατώτερο επίπεδο. Συγκεκριμένα, πάντα χρησιμοποιούνταν ίδιο καύσιμο υλικό, συμπεριλαμβανομένων καμένων σπόρων και στάχτης, και δημιουργούνταν ισοπαχή δάπεδα από πηλό και στρώματα με προσεκτικά διατεταγμένα θραύσματα κεραμικής. Η συνολική δραστηριότητα χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική (Karkanias 2018, Tsartsidou 2018, Ntinou 2018, Margaritis 2018).

5.– Αίθουσα Ε

Η Αίθουσα Ε είναι η συνέχεια της Αίθουσας Δ στα ανατολικά και η αίθουσα που συνδέει το εξωτερικό με το εσωτερικό τμήμα του σπηλαίου μέσω ενός πολύ στενού περάσματος, το οποίο ήταν ακόμα στενότερο στην αρχαιότητα, πριν διανοιχθεί με χρήση εκρηκτικών και μηχανικών μέσων στο κατώτερο τμήμα του βράχου.

6.– Αίθουσα Ζ

Η Αίθουσα Ζ ανήκει στα ενδότερα του σπηλαίου και αποτελείται από τις υπο-περιοχές Ζ/20 έως 24 που παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα από αυτή των πλησιέστερων στην είσοδο τμημάτων του σπηλαίου. Η ιλύς που συνιστά και καλύπτει όλες τις αποθέσεις της Αίθουσας Ζ είναι μαύρη και έχει αναγνωριστεί ως καμένη ζωική κοπριά. Όλη η Αίθουσα Ζ και οι πλευρικές της κόγχες έφεραν στο φως μαζική συσσώρευση διαδοχικών στρωμάτων σκοπίμως σπασμένων αγγείων, κυρίως κλειστών σχημάτων και με γραπτή διακόσμηση, αναμειγνύμενων με εξαιρετικής ποιότητας κοσμήματα από όστρεα (εικ. 29) και λίθινα εργαλεία, καθώς

- 25 Βόρειος Τομέας Αίθουσας Β.
Φωτ.: Γιάννης Τζιτζιάς.
- 26 Άποψη των Αιθουσών Β και Γ.
Φωτ.: Γιάννης Τζιτζιάς.
- 27 Αίθουσα Δ, Οστεοφυλάκιο II
(Papathanasiou 2001,
Papathanasiou κ.ά. 2018).
- 28 Κρανίο από το Οστεοφυλάκιο II
που διατηρεί το γενετικό
χαρακτηριστικό της μη
συνοστεωμένης μετωπικής ραφής
(Papathanasiou 2001, Papathanasiou
κ.ά. 2018).

και μικρές ποσότητες οστών ζώων και διάσπαρτων ανθρώπινων οστών (Psimogiannou 2018, Karkanas 2018, Tsartsidou 2018, Ntinou 2018, Hadjikuomis 2018). Ολόκληρη η περιοχή χρησιμοποιήθηκε με τον ίδιο τελετουργικό τρόπο, από το 6000 έως το 3880 π.Χ., σύμφωνα με τη ραδιοχρονολόγηση.

Αναλυτικά, στην Αίθουσα Ζ βρέθηκε τεράστια ποσότητα κεραμικής (γραπτή αμαυρόχρωμη – *matt painted*, πολύχρωμη, *Urfirnis*, μαύρη και γκρίζα στιλβωτή, γκρίζα μονόχρωμη καθώς και ακόσμητη) (εικ. 30) σκοπίμως θραυσμένη, διασκορπισμένη σε όλη την επιφάνεια και συσσωρευμένη σε διαδοχικά επάλληλα επεισόδια. Τα αγγεία αυτού του συνόλου είναι στη συντριπτική τους πλειονότητα κλειστά (σε ποσοστό 400 κλειστά προς 4 ανοιχτά), είναι εξαιρετικά εξατομικευμένα στη διακόσμηση, διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση και εμφανίζουν και τις αρχικές επιφάνειες, επικαλύψεις και χρώματα. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τα περισσότερα από τα αγγεία έχουν αναταχθεί από πολλά κομμάτια που είχαν διασκορπιστεί σε έναν ευρύτατο χώρο και επομένως υποδηλώνουν υψηλό βαθμό θρυμματισμού και διασκορπισμού, αλλά και υψηλό βαθμό πληρότητας, όπως φαίνεται στο παράδειγμα του σχεδόν ακέραιου αγγείου που έχει αποκατασταθεί από πάρα πολλά, μικρά τμήματα, τα οποία εντοπίστηκαν διασκορπισμένα

26

27

28

σε μια περιοχή περίπου 5x7 μ. (εικ. 32). Η κεραμική της Αίθουσας Z τυπολογικά κυμαίνεται από την AN/MN (π.χ. *Urfirnis*) έως την TN (π.χ. γραπτή αμαυρόχρωμη–*matt painted*). Χρονολογικά και τυπολογικά, η Z αποτελεί μια σύντομη περίληψη της Ανασκαφικής Τομής B1, που φθάνει περίπου ως το 3900 π.Χ. (εικ. 33, 34, 36). Το σύνολο της Z περιλαμβάνει την ίδια τυπολογική ακολουθία με την Ανασκαφική Τομή B1, αλλά συμπυκνωμένη, λόγω του τρόπου απόθεσής της στη Z, ενώ και η κατάσταση διατήρησης των αγγείων από την αίθουσα Z είναι εξαιρετικά καλή σε αντίθεση με το υλικό της Ανασκαφικής Τομής B1. Επίσης, ελάχιστα ίχνη χρήσης φέρουν και τα λίθινα εργαλεία. Όλοι οι ερευνητές παρατήρησαν διακριτές διαφορές στο πολιτισμικό υλικό που προέρχεται από τη Z σε σύγκριση με άλλες περιοχές του σπηλαίου (Papathanasiou 2018a και 2018γ).

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στην Αίθουσα Z επικρατεί μαύρη επίχωση που αρχικά είχε θεωρηθεί ως αποτέλεσμα καύσης (εικ. 31) αλλά η ανάλυση φυτολίων την ταυτοποίησε ως καμένη κοπριά (Tsartsidou 2018). Η καύση της κοπριάς σε χαμηλή θερμοκρασία και ο καπνός που παράγεται υποδεικνύουν μία ακόμη διάσταση στην τελετουργική πρακτική της σκόπιμης θραύσης, μια συμβολική επεξεργασία της ύλης, που συσσωρεύεται περιοδικά

29

30

31

29, 32–36 Ευρήματα Αίθουσας Ζ.
Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.

30 Αίθουσα Ζ, συσώρευση
σκόπιμα σπασμένων αγγείων.
Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.

31 Αίθουσα Ζ, απόθεση καμένης
κοπριάς. Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.

κατά τη διάρκεια μεγάλου χρονικού διαστήματος, φορτίζεται με ειδική σημασία και αποτελεί έναν σύνθετο τύπο αποθετικής πρακτικής. Η αναδυόμενη εικόνα υποδηλώνει ένα μοτίβο σκόπιμης θραύσης και απόθεσης που σχετίζεται με ταφικές πρακτικές και συγκεντρώσεις ανθρώπων. Η διαχείριση μέσω πρακτικών απόσπασης και απόθεσης «μερών και ολότητων» του ανθρώπινου σώματος ή/και της κεραμικής στην Αλεπότρυπα μπορεί να παραλληλιστεί με παρόμοιες περιπτώσεις από άλλα σπηλαία ή ανοικτές θέσεις όπως η Κέρως, ενισχύοντας περαιτέρω την υπόθεση μιας ευρέως διαδεδομένης μορφής οργανωμένης, σκόπιμης θραύσης και συσώρευσης, που τονίζει τη συλλογική συνάφεια και αλληλεγγύη.

7.– Αίθουσα των Λιμνών

Στο ανατολικό άκρο και στα αριστερά της Αίθουσας Ζ, στην είσοδο της επόμενης αίθουσας, της Αίθουσας των Λιμνών, ερευνήθηκε η Κόγχη 31. Χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική και αποκαλύπτει την ίδια τελετουργία που περιλαμβάνει τη σκόπιμη θραύση της κεραμικής, σε αυτή την περίπτωση σε συνδυασμό με τη δευτερογενή απόθεση των σκελετικών καταλοίπων δύο παιδιών, τα οποία φέρουν επίσης διακοσμητικές ψήφους από όστρεα. Πάνω στα σκελετικά κατάλοιπα ξανά, συσσωρεύτηκε μια μεγάλη ποσότητα κατακερματισμένων αμαυρόχρωμων, πολύχρωμων και γκρίζων μονόχρωμων αγγείων καθώς και ενός ολόκληρου αγγείου *Urfirnis* (εικ. 38). Η Αίθουσα των Λιμνών, που εκτείνεται εμπρός από την Αίθουσα Ζ, προκαλεί δέος με τις πολύ μεγάλες διαστάσεις της και τα 15 μέτρα ύψος καθώς και τη λίμνη στο τελειώμά της (εικ. 37). Λόγω των εκτεταμένων οικοδομικών επεμβάσεων/καταστροφών σε αυτή την αίθουσα μόνο επιφανειακά ευρήματα έχουν συλλεγεί από το εσωτερικό της (Parathanasiou στο Parathanasiou κ.ά. 2018, σ. 10–23).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Επομένως, παρατηρούνται δύο διαφορετικές λειτουργίες χώρου στην Αλεπότρυπα. Οι Αίθουσες Α και Β, οι πλησιέστερες στην είσοδο, χαρακτηρίζονται από χονδροειδή, ποικίλως διακοσμημένη και έντονα χρησιμοποιημένη χρηστική κεραμική κατανάλωσης τροφής και αποθήκευσης, δάπεδα από πηλό, λάκκους, εστίες, πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές, φθαρμένα μέχρις εξαντλήσεως από τη χρήση λίθινα εργαλεία καθώς και πυρές μικρής διάρκειας, όπου το καύσιμο είναι κλαδιά και χόρτα. Δεν διαφαίνονται εντατικές γεωργικές δραστηριότητες, ούτε ίχνη πιθανής αποθήκευσης σιτηρών, γεγονός που υποδηλώνει τη χρήση αυτής της περιοχής ως «πρόσκαιρου» χώρου διαβίωσης. Αντίθετα, η Αίθουσα Ζ, στο εσωτερικό του σπηλαίου, η οποία έχει θέα στη μεγάλη Αίθουσα των Λιμνών, αποτελεί μια λιγότερο προσβάσιμη περιοχή που χαρακτηρίζεται από μαζικές ποσότητες κατακερματισμένης, ελάχιστα χρησιμοποιημένης,

32

33

34

35

36

37 Αίθουσα των Λιμνών
(Ραπαθανασίου κ.ά.
2018).

38 Κόγχη 31. Συσώρευση σκόπιμα σπασμένων αγγείων πάνω από δευτερογενή απόθεση οστών παιδιών.
Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.

39 Αίθουσα των Λιμνών.

Φωτ.: Γιάννης Τζιτζιάς.

40 Αίθουσα των Λιμνών. Λίμνη με ορατή και τη θέση μικρότερης αίθουσας μετά τη Λίμνη.

Φωτ.: Γιάννης Τζιτζιάς.

κλειστών σχημάτων κεραμικής, διασκορπισμένα ανθρώπινα οστά, έναν σημαντικά μικρότερο αριθμό συχνά αχρησιμοποίητων εργαλείων, κοσμήματα και υπερβολικές ποσότητες σιγοκαμένης κοπριάς, υποδεικνύοντας μια πιο έντονη τελετουργική δραστηριότητα. Επιπλέον, η μελέτη των συσχετίσεων των υλικών από τις διάφορες περιοχές του σπηλαίου υποδεικνύει δύο πράγματα: 1) ότι οι κάτοικοι ασχολούνταν ταυτόχρονα με διαφορετικές δραστηριότητες αποκλειστικά σε διαφορετικά, διακριτά μέρη και 2) ότι εφήρμοζαν τις ίδιες πρακτικές στα ίδια μέρη καθ' όλη τη διάρκεια των χιλιετιών χρήσης του σπηλαίου, επιδεικνύοντας εντυπωσιακή επανάληψη, σταθερότητα και συνέχεια στις επιλογές, τα συστήματα και τις πολιτιστικές εκφράσεις τους (Parathanasiou 2018γ).

Αναφερόμενοι τώρα στα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα, η δημογραφική ανάλυση του Ελάχιστου Αριθμού Ατόμων (MNI, Minimum Number of Individuals) για τα 161 άτομα από την Αλεπότρυπα υποδηλώνει περίπου ίσα ποσοστά ανδρών (17) και γυναικών (15), ενηλίκων (81) και ανηλίκων (80), αλλά απροσδόκητα λίγα βρέφη. Ωστόσο, τα περισσότερα από αυτά τα άτομα εκπροσωπούνται μόνο αποσπασματικά, συχνά από ένα μόνο σκελετικό στοιχείο. Η μέση ηλικία θανάτου για τους ενήλικες είναι 28,8 χρόνια, παρόμοια με άλλες προϊστορικές θέσεις. Έχουν βρεθεί σκελετοί ατόμων διαφόρων ηλικιών, από νεογνά έως 50 ετών. Το σύνολο χαρακτηρίζεται από υψηλό ποσοστό παιδικής θνησιμότητας και υψηλό ποσοστό γονιμότητας, που υποδηλώνει αυξανόμενο αριθμό νέων ατόμων και γρήγορη αύξηση του πληθυσμού. Οι πιο συχνά παρατηρούμενες παθολογικές αλλοιώσεις είναι αναιμικές αλλοιώσεις με ποσοστό εμφάνισης έως 60%, πιθανώς προκαλούμενες από διατροφική αναιμία, όπως ανεπάρκεια σε σίδηρο ή βιταμίνη B12, εξαιτίας της περιορισμένης κατανάλωσης κρέατος. Επίσης συχνά εμφανίζονται κυκλικά, επουλωμένα κρανιακά τραύματα σε ποσοστό 13% ή 9 από 69 άτομα. Αυτά τα κρανιακά τραύματα σχετίζονται με συμπλοκή πρόσωπο με πρόσωπο με αμβλεία αντικείμενα που δεν προκαλούν τον θάνατο και υποδηλώνουν ότι οι διαπροσωπικές συμπλοκές δεν ήταν σπάνιες, κυρίως μεταξύ των ανδρών. Μπορεί να πρόκειται για επεισόδια σποραδικής βίας, είτε εντός της κοινότητας είτε μεταξύ ομάδων, αλλά όχι για ενδημικό πόλεμο (Parathanasiou 2001, 2005, Parathanasiou 2018β) (εικ. 35).

Η παλαιοδιατροφική ανάλυση με ισότοπα άνθρακα και αζώτου δείχνει μια οικονομία και διατροφή που βασίζεται στην εντατική κατανάλωση δημητριακών, και σποραδικά ή περιοδικά στην κατανάλωση θαλάσσιας πρωτεΐνης (Parathanasiou 2001, 2005, 2018β). Όπως και σε άλλες προϊστορικές θέσεις, η διατροφή είναι στοχευμένη σε φυτά τύπου C3 (σιτάρι, κριθάρι, όσπρια) και εμπλουτισμένη με κρέας κυρίως από πρόβατα και αίγες και πιθανά γαλακτοκομικά προϊόντα. Με αυτόν τον τρόπο, η διατροφική ποικιλία είναι περιορισμένη και χαρακτηρίζεται από πλούσιες σε ενέργεια/υδατάνθρακες τροφές. Τα δημητριακά, τα σιτηρά και τα όσπρια παρέχουν υψηλή θερμιδική αξία, η παραγωγή τους μπορεί να

ελεγχθεί ως έναν βαθμό και το πλεόνασμά τους μπορεί να αποθηκευτεί, υποστηρίζοντας περαιτέρω αύξηση του πληθυσμού, το μείζον ζήτημα των αγροτοκτηνοτροφικών κοινωνιών της Νεολιθικής εποχής. Οι αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες σε όλο τον κόσμο ακολουθούν παρόμοια στρατηγική. Επενδύουν σε εξημερωμένα είδη τα οποία καλλιεργούν ή εκτρέφουν κι επομένως εξασφαλίζουν μια προβλέψιμη παραγωγή, ενώ παράλληλα ελαχιστοποιούν το κινήγι και την αλιεία των άγριων ειδών, που θεωρούνται απρόβλεπτα.

Οι πληροφορίες από την αρχαιοζωολογική έρευνα (Hadjikoumis 2018) δείχνουν επίσης ότι τα κτηνοτροφικά προϊόντα συμπληρώνουν τη γεωργική παραγωγή. Υπάρχει εντατικοποίηση και εξειδίκευση στην κτηνοτροφία προβάτων/αιγών, ιδίως όταν συνδυάζεται με εκμετάλλευση των δευτερογενών προϊόντων. Τα μη εξημερωμένα ζώα (ελάφι, αγριόχοιρος, λαγός, κουνάβι, γάτα, ασβός, γερανός) έπαιξαν πρόσθετους και κατά κύριο λόγο άγνωστους ρόλους στην κοινωνικο-πολιτισμική σφαίρα (εικ. 41). Ο ετήσιος κύκλος των κτηνοτροφικών ασχολιών δηλώνει μια περίοδο έντονης δραστηριότητας, περίπου από το τέλος του χειμώνα ως το τέλος του καλοκαιριού, και αντίστοιχη εποχική συγκέντρωση περισσότερων ανθρώπων στην Αλεπότρυπα αυτό το διάστημα. Ολόκληρα ζώα καταναλώνονταν εντός του σπηλαίου κατά τη διάρκεια της χρήσης του. Το κρέας μαγειρευόταν κυρίως σε αγγεία, φούρνους ή λάκκους και λιγότερο σε ανοικτή φωτιά.

Συλλέχθηκαν και αναλύθηκαν συστηματικά 3.004 όστρεα και πεταλίδες, τα οποία χρησίμευσαν είτε ως τροφή είτε για την κατασκευή κοσμημάτων (Theodoropoulou 2018). Και τα δύο είδη εμφανίζουν σημαντική μείωση στο μέγεθος κατά την Τελική Νεολιθική, που αποδίδεται στην υπεραλίευση. Τα οστά των ψαριών δείχνουν επίσης επεξεργασία ολόκληρων ψαριών μέσα στο σπήλαιο, ενώ αντικατοπτρίζουν την εκμετάλλευση ποικίλων θαλάσσιων περιβαλλόντων και οικοσυστημάτων. Το είδος Σκομπρίδες επικρατεί και φτάνει σε ποσοστό έως και 46%, συμπεριλαμβανομένων του τόνου και της σαρδέλας, τα οποία είναι μεταναστευτικά είδη από τον Μάρτιο ως τον Σεπτέμβριο και υποδηλώνουν εποχικότητα των δραστηριοτήτων. Άλλα είδη ψαριών στη διατροφή τους ήταν η σφυρίδα, το φαγκρί, το σκουμπρί, το μπαρμπούνι, τα καρχαριοειδή, το σελάχι, το χέλι.

Η αρχαιοβοτανική ανάλυση ταυτοποίησε σιτάρι, κριθάρι, σύκα, αμύγδαλα, λαθούρι, μπιζέλι και φακή (Margaritis 2018). Όλοι οι σπόροι βρέθηκαν αποφλοιωμένοι, αντιπροσωπεύοντας το τελευταίο στάδιο της επεξεργασίας τους μέσα στο σπήλαιο, υποδηλώνοντας ότι οι γεωργικές εργασίες πραγματοποιούνταν εκτός σπηλαίου. Ένας αριθμός απανθρακωμένων σπόρων βρέθηκε στα περισσότερα τελετουργικά στρώματα. Η ανάλυση ξυλανθράκων

έδειξε μεγάλη ποικιλία φυτών και δέντρων που χρησιμοποιήθηκαν ως καύσιμο υλικό στο σπήλαιο (θυμάρι, λαδανιά, φιλλύκι, ράμνος, αμυγδαλιά, πουρνάρι καθώς και δρυς, φράξος, σφενδάμι, γκορτσιά, άρκευθος, ελάτη) (Ntinou 2018). Τα δάση από δρυ και μικτά φυλλοβόλα και αειθαλή είδη έτυχαν εντατικής εκμετάλλευσης και, εξαιτίας της υπερβολικής λατόμευσης σταδιακά προς την Τελική Νεολιθική, υποχώρησαν και αντικαταστάθηκαν από ανοικτή θαμνώδη βλάστηση. Επιπροσθέτως, συγκεκριμένα είδη καυσίμων και ξυλεία από μαύρη πεύκη μεταφέρθηκαν από μακρινές αποστάσεις όπως ο Ταΰγετος.

Στην πετρογραφική ανάλυση υποδηλώνονται τοπικές πηγές πηλού και μικρές ποσότητες εισαγωγών (Penteteka 2018). Οι μέθοδοι κατασκευής και η σύσταση των πηλών φαίνεται να έχουν διάρκεια και να σχετίζονται με συγκεκριμένες πολιτισμικές περιόδους ή σχήματα αγγείων. Όσον αφορά τα εργαλεία, και αντίθετα με τα κοσμήματα από όστρεα, ούτε τα λίθινα ούτε τα οστέινα εργαλεία κατασκευάζονταν μέσα στο σπήλαιο, καθώς δεν υπάρχει καμία ένδειξη από υποπροϊόντα της διαδικασίας επεξεργασίας. Φέρονταν ως έτοιμα εργαλεία και αποθηκεύονταν στο σπήλαιο ως αχρηστευμένα από τη φθορά ή ανεκμετάλλευτα είδη (Kourtessi-Philippakis 2018, Stroulia 2018) (εικ. 42). Ορισμένες πρώτες ύλες, οψιανός και πυριτόλιθος εισάγονταν στην Αλεπότρυπα από λατομεία της Μήλου και άλλες περιοχές (Riebe 2018). Ολόκληρο το σύνολο των εργαλείων και της κεραμικής χαρακτηρίζεται από συντηρητικές, σταθερές και τυποποιημένες κατασκευαστικές παραδόσεις με μεγάλη ομοιογένεια και αντοχή στο χρόνο.

Τέλος, οι ταφικές πρακτικές στην Αλεπότρυπα φαίνεται ότι είναι κομβικής σημασίας για τη χρήση της (εικ. 44). Παρατηρούνται οι ακόλουθοι τύποι απόθεσης: απλή πρωτογενής ταφή στο πρώτο τμήμα του σπηλαίου, πολλαπλές πρωτογενείς ταφές επίσης στα εγγύτερα προς την είσοδο τμήματα του σπηλαίου, που χαρακτηρίζονται από αναμειγμένη και μη φροντισμένη απόθεση, αλλά χωρίς άλλη μεταθανάτια επεξεργασία, δευτερογενείς ταφές σε οστεοφυλάκια σε δύο μέρη του σπηλαίου, τα οποία χαρακτηρίζονται από προσεκτική προετοιμασία και αποκλειστική χρήση των αφιερωμένων περιοχών για δευτερογενείς αποθέσεις σε μεγάλη χρονική διάρκεια, και διάσπαρτο οστεολογικό υλικό, το οποίο αποτελεί περίπου το μισό των ανθρώπινων καταλοίπων. Όσον αφορά στην ατομικότητα, ακόμη και στο πλαίσιο των πρωτογενών ταφών υπάρχουν είτε περισσότερα οστά είτε οστά που λείπουν σε κάθε ταφή. Γενικά το ταφικό σύνολο της Αλεπότρυπας χαρακτηρίζεται έντονα από διασπορά, ανάμειξη και μετακίνηση των σκελετικών στοιχείων. Το σύνολο του ανθρώπινου σκελετικού υλικού του σπηλαίου δίνει την εικόνα δευτερογενούς απόθεσης, καθώς χαρακτηρίζεται από υψηλότερες συχνότητες κρανιακών και μακρών οστών και πολύ χαμηλότερες συχνότητες των μικρών οστών των χεριών και ποδιών καθώς και των πλευρών και των σπονδύλων, πιθανόν υποδεικνύοντας επιλεκτική μεταχείριση ορισμένων οστών και ταφή τους

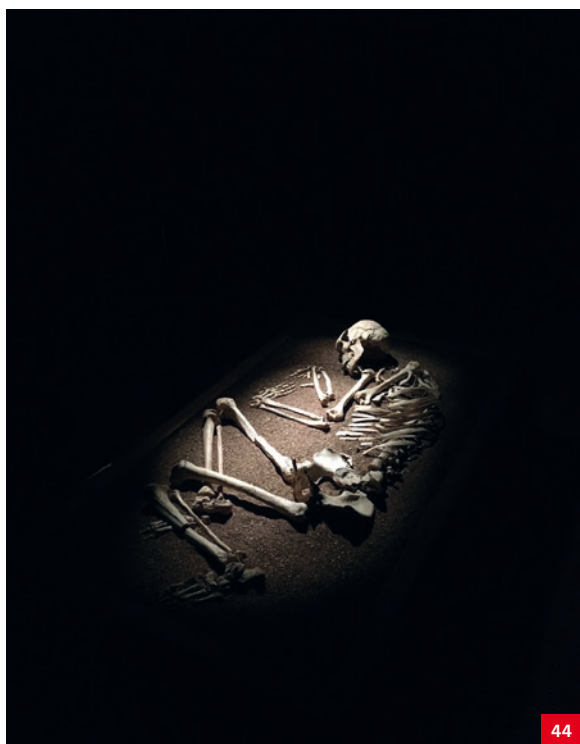
41

42

43

44

σε συγκεκριμένες περιοχές. Στο Οστεοφυλάκιο II, η υψηλή συχνότητα κρανιακών οστών (41%) υποδεικνύει επιλεκτική ταφή, αλλά και τελετουργική επεξεργασία των κρανίων, τα οποία, συνήθως χωρίς τις κάτω γνάθους, στηρίζονται στις βάσεις τους περιτριγυρισμένα από πέτρες (Papathanasiou 2001, 2005 και Papathanasiou 2018β).

Το ταφικό υλικό από την Αλεπότρυπα προσφέρει μια εικόνα του συμβολικού και κοινωνικού κόσμου των ανθρώπων που τη χρησιμοποίησαν, ίσως και των τρόπων με τους οποίους τιμούσαν τη μνήμη των νεκρών τους. Διαφαίνεται επίσης το πώς οι νεκρικές τελετές μπορούσαν να χρησιμεύσουν για τη σήμανση της σπουδαιότητας της μνήμης των προγόνων και την ενίσχυση ενός συλλογικού ήθους μιας ευρύτερης περιοχής. Όπως και αλλού στην Ελλάδα την εποχή αυτή, οι ταφές χαρακτηρίζονται όχι από μνημειακό χαρακτήρα, αλλά από ποικιλομορφία. Είναι απλές αλλά συμπεριληπτικές: αντιπροσωπεύονται όλα τα φύλα και όλες οι ηλικίες. Η μεταχείριση των νεκρών δεν είναι μνημειακή. Δεν έχει εντοπιστεί καμία σήμανση χώρου ταφής με κάποιο μνημειακό τρόπο και τα κτερίσματα είναι σπάνια. Ωστόσο, παρόλο που η μεταχείριση των ανθρώπινων οστών δεν έχει καμία μνημειακότητα, οι εξαιρετικές τελετουργικές διαδικασίες και η επανάληψη συγκεκριμένων τελετουργικών δραστηριοτήτων μέσω των αιώνων υποδεικνύουν τη διάχυτη μνήμη του μέρους ως σημαντικού, στενά συσχετισμένου με τυποποιημένες ταφικές δραστηριότητες. Ίσως ολόκληρο το σπήλαιο λειτουργούσε ως σημαντικό σημείο, ως ταφικό μνημείο έντονα συσχετισμένο με το επίσημο καθήκον των ζώντων για τη μνημόνευση των προγόνων. Ίσως ο χώρος αυτός να λειτουργούσε, με ποικίλους και περίπλοκους τρόπους, ως σημαντικό σημείο συνάντησης για διάφορες κοινωνικές ομάδες, τον υλικό πολιτισμό τους, τις ιδέες και τα πιστεύω τους (Papathanasiou 2018γ).

Σύμφωνα με τη θεωρία, ο ανταγωνισμός για ζωτικούς πόρους (καλλιεργήσιμη γη, νερό, βοσκοτόπους) εντός των μόνιμα εγκατεστημένων αγροτικών κοινωνιών γινόταν όλο και πιο εντατικός καθώς αυξανόταν ο πληθυσμός ή οι κλιματικές συνθήκες δεν ήταν τόσο ευνοϊκές. Ένα μέτρο για τη μείωση των εντάσεων που ενδεχομένως θα οδηγούσαν σε συγκρούσεις για τέτοιους ζωτικούς πόρους ήταν η ανάπτυξη δεσμών εντός των οικογενειακών ομάδων που εξασφάλιζαν αποκλειστική πρόσβαση στα μέλη τους. Η συμμετοχή στην ομάδα ρυθμιζόταν από αυστηρούς κανόνες και καθοριζόταν από την καταγωγή. Τα ονόματα, τα σύμβολα και οι μύθοι οικειοποιούνταν από την ομάδα και η χρήση τους αξιωνόταν αποκλειστικά από αυτή. Η κοινωνική ταυτότητα σημειωνόταν ώστε μια ομάδα να είναι διακριτή από όλες τις άλλες και εν συνεχεία εδραιωνόταν μέσω τελετουργιών, θρησκείας και ιδεολογιών με ρίζες σε κοσμολογίες και προγόνους. Στην Αλεπότρυπα, η διαρκής και επαναλαμβανόμενη φύση των τελετουργιών που λαμβάνουν χώρα και το κοινωνικό σύστημα που τις υποστηρίζει πιθανό στόχο έχουν τη δημιουργία μιας προκαθορισμένης έννοιας της καταγωγής μέσω αποκλειστικών δευτερογενών ταφών συγγενικών ατόμων,

- 41 Περίαπτο από δόντι αγριόχοιρου (Papathanasiou κ.ά. 2018).
- 42 Λίθινος τριπήρας (Papathanasiou κ.ά. 2018).
- 43 Κρανίο με επουλωμένο κυκλικό τραύμα (Papathanasiou 2001, Papathanasiou κ.ά. 2018).
- 44 Ταφή γυναίκας στην Ανασκαφική Τομή Β1. Φωτ.: Αρχείο ΕΠΣ.
- 45 Σταλαγμιτικός διάκοσμος. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.
- 46 Σταλαγμιτικός διάκοσμος. Αίθουσα Λιμνών. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.

που επαναλαμβάνονται σταθερά σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής. Κάτι τέτοιο, και με δεδομένες τις ενδείξεις των διαπρωσσοπικών συγκρούσεων, πιθανόν αντικατοπτρίζει την ανάγκη για δημιουργία κοινωνικών ομάδων σύμφωνα με αυστηρούς κανόνες, που πιθανόν να καθορίζονται από την καταγωγή, καθώς και την ανάγκη για κληρονομούμενους φυσικούς, υλικούς ή άυλους πόρους και προνόμια αλλά ταυτόχρονα και από το αίσθημα του «ανήκειν» σε μία ομάδα. Επομένως, μπορούμε να θεωρήσουμε το σπήλαιο Αλεπότρυπα και τη γύρω περιοχή ως ένα ταφικό τοπίο

το οποίο άνθρωποι ή κοινωνικές ομάδες χρησιμοποίησαν στη διάρκεια των αιώνων. Συγκρίσιμα νεολιθικά τοπία, τόποι συνάθροισης με παρόμοια λειτουργία εντοπίζονται και αλλού, στην Ανατολία, την Ελλάδα, τη Μάλτα και την υπόλοιπη Ευρώπη. Η συνέχιση της έρευνας θα συμβάλει στην αποσαφήνιση των παραπάνω ζητημάτων. Προς το παρόν μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι το σπήλαιο Αλεπότρυπα και η γύρω περιοχή λειτούργησαν επί χιλιετίες στη συλλογική μνήμη των ομάδων ως χώρος απόθεσης των νεκρών τους (Papathanasiou 2018γ).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Hadjikoumis 2018: Hadjikoumis A., «The macrofaunal assemblage of Alepotrypa Cave», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 272-305.
- Karkanas 2018: Karkanas P., «Stratigraphy and site formation processes of Alepotrypa Cave», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 24-32.
- Katsipanou-Margeli 2018: Katsipanou-Margeli B., «The stratigraphic and pottery sequence of Trench B1 at Alepotrypa Cave: a first approach to the investigation of ceramic and chronological associations», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 33-90.
- Kourtessi-Philippakis 2018: Kourtessi-Philippakis G., «The chipped stone industries of Alepotrypa Cave: a general presentation», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 179-200.
- Lambert 1971: Lambert N., «Fouilles Franco-Helléniques à la grotte d'Alépotrypa», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 4 (1971), σ. 199-202.
- Lambert 1972: Lambert N., «Grotte d'Alépotrypa», *Bulletin de correspondance hellénique* 96 (1972), σ. 845-871.
- Margaritis 2018: Margaritis E., «The plant remains from Alepotrypa Cave: use, discard and structured deposition», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 316-326.
- Ntinou 2018: Ntinou M., «Wood charcoal analysis from the sediments of Alepotrypa Cave», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 373-390.
- Papathanasiou 2001: Papathanasiou A., *A bioarchaeological analysis of Neolithic Alepotrypa Cave, Greece, Monograph in British Archaeological Reports*, Οξφόρδη 2001.
- Papathanasiou 2005: Papathanasiou A., «Health status of the Neolithic population of Alepotrypa Cave, Greece», *American Journal of Physical Anthropology* 126 (2005), σ. 377-390.
- Papathanasiou 2018α: Papathanasiou A., «Alepotrypa Cave: the site description and its cultural and chronological range», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 10-23.
- Papathanasiou 2018β: Papathanasiou A., «The people of Alepotrypa», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 260-271.
- Papathanasiou 2018γ: Papathanasiou A., «An integrated assessment of Alepotrypa Cave», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 426-435.
- Papathanasiou κ.ά. 2018: Papathanasiou A. / Parkinson W.A. / Pullen D.J. / Galaty M.L. / Karkanas P. (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018.
- Παπαθανασόπουλος 1971α: Παπαθανασόπουλος Γ.Α., «Σπήλαιο Διρού 1971», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 4 (1971), σ. 289-304.
- Παπαθανασόπουλος 1971β: Παπαθανασόπουλος Γ.Α., «Σπήλαιο Διρού, 1971. Εκ των ανασκαφών της Αλεπότρυπας», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 4 (1971), σ. 149-154.
- Παπαθανασόπουλος 1971γ: Παπαθανασόπουλος Γ.Α., «Σπήλαιο Διρού, 1971. Οι ανασκαφές 1970-1971», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 4 (1971), σ. 12-26.
- Παπαθανασόπουλος 1996: Παπαθανασόπουλος Γ.Α., *Ο Νεολιθικός Πολιτισμός της Ελλάδας*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 1996.
- Παπαθανασόπουλος 2011: Παπαθανασόπουλος Γ.Α., *Το Νεολιθικό Διρό: Σπήλαιο Αλεπότρυπα*, Μέλισσα, Αθήνα 2011.
- Penteteka 2018: Penteteka A., «The Alepotrypa Cave pottery assemblage: a ceramic petrology approach», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 163-178.
- Psimogiannou 2018: Psimogiannou K., «Patterns of pottery consumption, destruction and deposition at Alepotrypa Cave: the case of Chamber Z during the Neolithic period», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 127-157.
- Riebe 2018: Riebe D.J., «Patterns of exploitation and exchange: preliminary compositional results of the obsidian assemblage from Alepotrypa Cave», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 242-252.
- Stroulia 2018: Stroulia A., «Macrolithics: ordinary things in an extraordinary place», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 201-241.
- Theodoropoulou 2018: Theodoropoulou T., «The exploitation of marine animal resources at Alepotrypa Cave: harvesting strategies, management and uses», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 327-359.
- Tsartsidou 2018: Tsartsidou G., «Phytolith analysis from the sediments of Alepotrypa Cave», στο A. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 360-372.